

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

СВІТОГЛЯД ГУМАНІЗМУ
В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ ХХ СТ.

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ - 1992

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00816144 (O)

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМЕНІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ХАРЧУК Роксана Борисівна

СВІТОГЛЯД ГУМАНІЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРАХ ХХ СТ.

Спеціальність: ІО.01.02 – українська література

ІО.01.04 – література зарубіжних

країн /польська література/

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 1992

Робота виконана на кафедрі загальної, української та російської філології Київського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Романовський О.К.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Кононенко П.П.
кандидат філологічних наук
Моренець В.П.

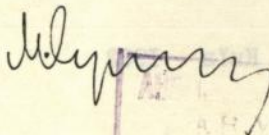
Провідна організація: Тернопільський педагогічний інститут.

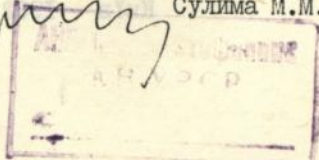
Захист відбудеться *в листопаді* 1992 р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук при Інституті літератури ім.Т.Г.Шевченка Академії Наук України за адресою: 252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту.

Автореферат розіслано "27" листопада 1992р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

Сулима М.М.

Актуальність дослідження. Упродовж тривалого часу ідея гуманізму через ряд об'єктивних та суб'єктивних причин розглядалася в українському радянському літературознавстві^I переважно з позицій ідеологічно-класових. У даній дисертації гуманізм "метафізичний" не протиставляється гуманізмові, пов'язаному із суспільними обставинами. Ідея гуманізму трактується як абсолютна, тобто: ідея гуманізму розглядається як ідея життя, конкретніше ідея Буття, що зводиться до духовності, яка є етичною, і етики, яка є духовною; у світогляді гуманізму виділяється аспект волі до життя, який, на думку автора роботи, є головним у ХХ ст. Саме почуття волі робить ідею життя предметом свідомості - формує світогляд гуманізму.

Наукова новизна дисертації полягає у спробі виявити закономірності формування гуманістичного світогляду як ідеї волі до життя в українській та польській літературах ХХ ст. Зіставлення в такій площині саме цих двох літератур диктується як спорідненістю мов, ментальності, культур, так і подібними обставинами, в

^I Див.: Алексеева Н.В. Література і моральний досвід соціалізму: Дослідження. - К.: Дніпро, 1982. - 198 с.; Бурбела В.А. Література реального гуманізму. - К.: Наук.думка, 1982. - 191 с.; Кононенко П.П. Проблеми гуманізму в українській літературі на сучасному етапі: Дис. ... докт.філолог.наук: 10.01.02. - К., 1971. - 604 с.; Корсунська Б.Л. Поезія нового світу: Ідеї та образи української радянської лірики 20-30-х рр. - К.: Наук.думка, 1967. - 332 с.; Стебун І.І. Мистецтво, гуманізм, сучасність: Критичні статті, фрагменти, нариса. - К.: Рад.письменник, 1965. - 307 с.; Шаблювський Є. Гуманізм Шевченка і наша сучасність. - К.: Наук.думка, 1964. - 378 с.; Шамота М. Гуманізм і соціалістичний реалізм. - К.: Рад.письменник, 1976. - 283 с.

яких ці літератури функціонують, а світогляд гуманізму формується. Йдеться про обставини національної залежності початку ХХ ст., пізніше обставини залежності від тоталітарної системи. Конкретніше - про недержавність України, слабку або усічену державність Польщі: обставини півіснування людини - нації - суспільства, відтак і самої літератури.

Мета дослідження. Дисертант вважає, що: 1/ українська та польська мистецька свідомість ХХ ст. ґрунтується на ідеї Бути, почутті волі; 2/ світогляд гуманізму в українській та польській літературах утверджується та синтезується через свідомість індивідуальну, в якій втілено досвід покоління, на різні та в результаті взаємодії й взаємовпливу трьох площин свідомості: універсальної, національної, суспільної. Зазначимо, що виділення трьох рівнів свідомості, попри їхню рухомість і взаємопроникнення, часом як до цілковитого затирання меж між ними, дає позитивні наслідки. Розгляд ідеї гуманізму у трьох площинах свідомості показує той ґрунт, на якому здійснюється трансформація ідеї життя: від ідеї волі до життя людини через націю до ідеї волі до життя суспільства. Три площини свідомості також дають можливість дослідити механізм формування світоглядних домінант гуманізму. Вони показують, як впливає почуття волі на ідею життя, надаючи їй сенсу відповідального буття окремо у кожній площині: відповідальність за "бути собою" в площині універсальній, за повне буття нації - створення держави і громадянського суспільства - в національній, за рівновагу нації - гармонію між державою і громадянством - в суспільній, а в синтезі усіх площин дає абсолютну ідею Бути; 3/ хоча ідея життя, почуття волі в українській та польській літературах ХХ ст. налякають до найзагальніших, досліджувати ідею гуманізму в площині універсальної свідомості вважаємо доречним на мате-

ріалі поезії, у площині національної та суспільної - на матеріалі літературної публіцистики. Як здається, характер роду літератури прямо пов'язаний з певним типом свідомості та опосередковано з іншим: поезія через універсальне показує суспільне, національне, публіцистика у суспільному, національному торкається універсального.

Першочергове своє завдання вбачаємо в тому, щоб простежити збіги у світогляді різних літератур, які функціонують у подібних обставинах, довести, що збіги ці не випадкові. Вони свідчать про логіку пізнання, певний канон переживання, про спільні закономірності становлення світоглядних основ гуманізму в конкретних обставинах. Крім того, ці збіги ілюструють: 1/ міжгенераційну еволюцію на шляху пошуку істини: істина існує, бо йде її пошук, істина єдина, але з'являється вона через множинність; 2/ літератури, в яких відбувається рух ідей, почуттів, є повноцінними. Українська та польська літератури в несприятливих обставинах свого розвитку утверджують широкий спектр ідей, почуттів. Проте виробленість літератури залежить від становища її об'єкта - людини, нації, суспільства. Неповне буття останніх спричиняється до неповного буття літератури, певної її обмеженості; 3/ літератури націй, що пів'існують - не створили держави з міцним правом, не дали вільного громадянського суспільства, а тільки шукають власної форми, акцентують на повному бутті, розвитку людського, національного, суспільного духу без найменших обмежень: ідея Бути категорична, почуття волі беззастережне.

Принципи дослідження. У роботі застосовуємо наступні принципи: генераційний, художній, принцип асоціативного порівняння й співставлення. Художній принцип застосовується виключно при вивченні поезії. Це пояснюється специфікою самого літературного ма-

теріалу. Крім того, специфіка поезії й літературної публіцистики накладає відбиток на форму застосування решти принципів. Керуючись принципом генераційним, асоціативного порівняння й співставлення, вивчаємо публіцистику в переломному моменті для національної та суспільної свідомості, в моменті кризи, коли думка є найкатегоричнішою, навіть скрайньою. При вивченні поезії принцип генераційний та принцип асоціативного порівняння й співставлення застосовуються з точки зору еволюції, неперервності, оскільки йдеться про свідомість універсальну.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, коротких висновків, приміток та бібліографії. Обсяг дисертації 155 сторінок основного тексту. Бібліографічний описок включає 131 позицію.

Зміст роботи

У вступі обґрунтовується актуальність дисертаційної теми, формується мета та завдання дослідження. Також коротко викладається зміст трьох розділів і сутність принципів, які в них застосовуються.

Перший розділ - "Ідея гуманізму в площині універсальної свідомості /на матеріалі поезії/". Тезу про ідею волі до киття доводимо, опираючись на творчість тих поетів, які значною мірою визначають українську та польську поезію ХХ ст., але чий доробок є малодослідженим через ряд об'єктивних причин, передусім ідеологічних.

Особливу увагу звертаємо на 20-30 рр., що, відома річ, мали як для української, так і для польської літератури непересічне значення. Це був час пробудження націй до самостійного буття. Тоді закладалася не просто модель української та польської літератури нового сторіччя, а формувався той світогляд волі до киття,

на основі якого, на думку дисертанта, відбувався подальший розвиток цих літератур.

У роботі виділяється чотири поетичні генерації. Молода Україна - Молода Польща /О.Олесь - Л.Стафф/, міжвоєнне двадцятиліття: 20-і рр. /В.Плужник - Я.Лехонь/, 30-і рр. /Б.І.Антонич - Ю.Чехович/, нова поезія /Л.Костенко - Ч.Мілош/. Зрозуміло, що українська і польська поезія ХХ ст. не зводиться до цих поколінь. Однак саме воєни, як здається, дають змогу виявити провідну лінію розвитку поезії, неперервність в еволюції поетичних традицій попри розриви мистецького процесу. Мистецький процес як на Україні, так і в Польщі порушувався відомими історичними обставинами "ззовні": війни, революції, репресії, а також факторами внутрішнього порядку - незрілість або "молодість" націй, що шукають власної форми. Дисертант вважає, що стан літератури прямо пов'язаний зі становищем нації. Незрілість нації, що виявляється в національній залежності, пізніше в залежності від тоталітарної системи, не слугить виправданням літературі, що терпить від комплексу меншовартості, однак незрілість нації комплексу меншовартості пояснює, тобто пояснює, чому література є такою, а не іншою.

Якщо для польської поезії диспропорції мистецького розвитку в ХХ ст. за великим рахунком були епізодичними: перша світова війна, здобуття Незалежності в 1918 р., польсько-радянська і польсько-українська війна 1919-1920 рр., ^{1918 р.} друга світова, недовготривалий момент зневолення соціалістичним реалізмом наприкінці 40-х-на початку 50-х, то для української літератури розриви у поетичній традиції виявилися згубними. Досить згадати, що в польській поезії міжвоєнного двадцятиліття функціонує як активний чинник поезія трьох генерацій, поезія четвертої зароджується /творчість Ч.Мілоша розглядається нами як поезія катастрофізму, що,

переборюючи лівацькі тенденції за допомогою катастрофізму, еволюціонувала до нової поезії/. Усіченим, фізично знищеним другою світовою було покоління 30-х років /так звані "катастрофісти"/ та покоління, породжене війною. Зневолення соціалістичним реалізмом не набрало в польській поезії таких масштабів, як у поезії українській. Проте й тут виникає поняття "еміграційної" літератури та літератури "другого обігу", тобто позацензурної. Це література тих, хто покинув Україну та Польщу не добровільно, а під тиском обставин, через ідеологічну нетерпимість, і тих, хто залишався у "внутрішній еміграції", чия творчість не доходила до широкого кола читачів. Початки "еміграційної літератури" в Польщі припадають на період другої світової війни та на повосинний час. На Україні вже в 20-30 рр. поезія Олеся -емігранта не могла бути чинником настільки активним, як того вимагала її вагомість для розвитку української поезії ХХ ст. Українська поезія 20-х^х була репресованою і вилученою з літературного обігу на десятиліття. У 30-х рр. простір для відносно вільної творчості мали поети Західної України та еміграції, на Радянській Україні поетів або знищували, або вони ставали урядовцями від літератури. Зазначимо, що трагедія П.Тичини, яка в основному почалася у 30-х, у 50-х повторилася в Польщі: зневоленню "піддався" один з найвизначніших польських поетів ХХ ст. Ю.Тувім. Друга світова війна викликала в українській поезії появу молодого покоління, яке з війни у переважній більшості не повернулося /М.Шпак, В.Булаєнко, Л.Левицький/. Лише шести-десятиники поєднали в одне ціле перерваний зв'язок. Типологічне дослідження нової поезії /Л.Костенко - Ч.Мілош/ якраз ілюструє той розрив у традиції, який притаманний українській поезії.

* Мається на увазі та поезія, що не увійшла до офіційної літератури соціалістичного реалізму.

В основу дослідження ідеї гуманізму в площині універсальної свідомості, конкретно ідеї гуманізму в поезії, покладено принцип генераційний. Це - виділення окремих поколінь, вивчення специфіки їхнього поетичного світобачення. Одночасно - це синтез окремих ланок поезії в поетичній традиції. Ще Лукрецій писав:

Так іде зміна кивих поколінь у короткому часі:

Передають, біжучи, одні одним киття смолоскипи².

Польський критик К.Вика, обґрунтовуючи доречність генераційного принципу при дослідженні літератури ХХ ст., зазначав, що "модернізм відновлює більшість романтичних завдань, які на початку століття викликали свідому появу літературних поколінь"³. Генераційний принцип показує не протилежність, не подібність митців, а їх єдність. Генезис ідеї волі до киття у творчості окремих поетів, яким вдалося в особистому показати досвід покоління, дає підстави вважати їх типовим генераційним проявом. У дисертації акцентуємо роль творчої індивідуальності, яка, на нашу думку, визначає логіку літературного процесу. Генераційний принцип має свої слабкі сторони. Його недосконалість полягає в тому, що індивідуальність певною мірою уніфікується, втрачає свою неповторність через уподібнення її до інших. У типологічних дослідженнях недосконалість генераційного принципу ще виразніша, бо почасти руйнується індивідуальне лице літератури, певні явища трактуються, може, надто однозначно. Проте генераційний принцип дає простір для вивчення проблем глобального характеру, де ідея гуманізму визначальна, головна. Одночасно обмежується вивчення проблем часткових.

Вважаємо, що принцип генераційний і принцип художній, коли

² Тит Лукрецій Кар. Про природу речей. - К.: Дніпро, 1988. - С.51.

³ Wyka K. Modernizm polski. - Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1959.-S.4.

акцент ставиться на творчій індивідуальності, не взаємовиключають один одного. Генераційний принцип як засіб мінімальної, відносної систематизації розкриває, як поезія ХХ ст. все глибше осмислює життя, як зростає в ній почуття волі всупереч вижиттю - ідея життя, почуття волі стають абсолютними. Між генераціями існує безперечний зв'язок: кожне покоління, пізнаючи ідею й почуття в обставинах, їх над обставинами підносить - відкриває сено вічного. Глибина осмислення генерацією вічного залежить від того, наскільки універсальною є творчість особистості, бо саме яскрава особистість визначає генерацію. Універсальною є творчість художня. Тому, досліджуючи абсолютну ідею волі до життя, досліджуємо художність. Маємо спиратися на довершені твори, "щоб не віддати історію нашої літератури в допоміжні архівні матеріали політичним історикам"⁴.

Кожна генерація наповнює як ідею життя, так і почуття волі власним сенсом. Сено цей пояснюється станом духу, який, хай опосередковано, але залежить від зовнішніх обставин. Який би сено не відкривала кожна генерація в ідеї життя /свобода, творчість, страждання, життя всупереч обставинам/, яким би сенсом не наповнювала вона почуття волі /незадоволеність людського духу, віра-надія, спротив вижиттю, витривалість морального/, найвища істина у відповідальному бутті. Умовою відповідального буття є свобода. Вона створює той простір, на якому реалізується воля до відповідальності за Буття - за духовність, що є етичною, етику, що включає в себе всю духовність.

Виділяючи наведені вище слова-ключі, на яких кожне поетичне покоління акцентує в ідеї життя й почутті волі, дисертант користується принципом асоціативного порівняння й співставлення. Цей

⁴ Шерех Ю. Друга черга. - Мюнхен: Сучасність, 1978. - С.46.

Принцип дозволяє виявити збіги в поетичному світовідчутті, хоча варто підкреслити, що подібні дослідження завжди носять суб'єктивний характер.

Для прикладу наведемо, як трактується ідея киття в новій поезії. Викиття для поетів нового часу вже даність. "А де тепер не зона на землі? І де межа між зоною й не зоною?"⁵ - запитує Л.Костенко /"Інкустації", с.545/. Ч.Мілош обмежується констатацією:

Człowiekowi potrafiono dać do zrozumienia,
że jeżeli żyje, to tylko z łaski potężnych.⁶

Людині дали зрозуміти,

Якщо й живе, то тільки з ласки сильних.

Порівнюючи нову поезію з поезією попередніх генерацій, помічаємо, що в ній акцентується на китті всупереч обставинам, всупереч викиттю. Л.Костенко стверджує:

Юдоль плачу, земля, моя планета,
блакитна зірка в часу на плаву,
Мій білий світ, міцні твої тенета, -
отраждаю, мучуюсь, гину, а живу!

/"Юдоль плачу..."", с.33/

Ч.Мілош: Więc podniosłem oczy i tam wyżej było w piasku
czyste źródło.
Idąc w górę rwałem zielsko nareczami, żeby strumień mógł
swobodnie płynąć.
Potem żal, bo źródło w goły piasek wchodziło.

⁵ Тут і далі поезії Л.Костенко цит. за: Костенко Л. Вибране.
- К.: Дніпро, 1989. - 559 с.

⁶ Miłosz Cz. Rady//Poezje:W 2t.-Paryż:Instytut Literacki,
1981. - T.2. - s.148. /Тут і далі підрядник поезій Ч.Мілоша
мій. - Р.Х./.

Але знову біт засягло сильней і вибрало со выбраłem.⁷

Ось очі я підняв там вище у піску струміло чисте джерело,

Йдучи угору оберемком рвав я зілля, щоб струмінь вільно плив.

А потім каль, бо джерело втекло в голоїнький пісок.

Та знову бити почало сильніше, так вибрало, і був той вибір мій.

Вибір воупереч вижиттю в новій поезії поєднується з витривалістю. Це витривалість морального. У Л.Костенко морально - бути витривалим в честі:

Єдине, що від нас іще залежить, -

принаймні вік прожити як належить.

/"Пісенька з варіаціями", с.13/

У Ч.Мілоша морально - бути витривалим в свободі. Вільні,

"Nawet śpiąc pracujemy nad stawaniem się świata."

Tylko z wytrwałości bierze się wytrwałość.

Gestami stwarzałem niewidzialny sznur.

I wspinałem się po nim i trzymał mnie.⁸

"У оні ми тек працюем над ставання/світу".

І тільки з витривалості береться витривалість.

Канат уявний кестом я собі зоукав,

Й спинавось по ньому, й він мене тримав.

У новій поезії ідея киття, що означає киття воупереч обставинам, почуття волі, яке зводиться до витривалості морального, перестають бути абстракціями, стають конкретними, бо в них і через них митці поєднуються з людьми. Умовою такого поєднання є відповідальність. Л.Костенко поєднується з людьми в правді: "Не

⁷ Miłosz Cz. Źródło//Poezje:W 2t. - S.145.

⁸ Miłosz Cz. Czarnodziejska góra//Нумп о перле. -Kraków:

відотупитись. І не покласти лку на струна" /"Було нам важко...",
с.199/. Ч. Мілош-у незнанні й попри незнання в Істині:

Piękny jest ludzki rozum i niewyciężony.
.....

Prowadzi nam rękę, więc piszemy z wielkiej litery

Prawda i Sprawiedliwość, a z malej kłamstwo i krzywda.

On ponad to co jest wynosi co być powinno,

Nieprzyjaciel rozpaczy, przyjaciel nadziei.⁹

Прекрасний людський розум і непереможний.
.....

Це він керує нашою рукою, з великої ми пишем

Правда й Справедливість, з малої літери брехня і кривда.

Він понад те, що є, виносить те, що бути повинно,

Розпачу недруг, брат надії.

У другому розділі "Ідея гуманізму в площині національної свідомості /на матеріалі публіцистики/" ідея волі до киття розглядається як ідея волі до незалежного буття нації, її духу, зокрема літератури.

Проаналізовано кризу української та польської літератури початку ХХ ст. При всіх аналогіях з кризою загальноєвропейською українська та польська література мали тут і специфіку. Вона пов'язувалася зі станом національної залежності України та Польщі, була реакцією на національну несвободу, за самостійний розвиток у незалежній державі. Ідея України та Польщі з площини літературної переміщувалася на площину політичну. Література прагнула стати самостійною силою, увійти до європейського контексту. Саме цим пояснюється скрайній критицизм у ставленні модерністів до суопі-

⁹ Miłosz Cz. Zakłęcie//Poezje: W 2t. -Paryż:Inst-t Literacki, 1984. - T.2. - s .149.

льства - його псевдопатріотизму, загумінковості, до традиції - передусім закостенілої традиції тенденційної літератури, яка згинула до вимог суспільства, часто виправдовувала його, слугачи злобі дня.

Внутрішня дискусія про сутність літератури, що велася в середовищі українських та польських модерністів, зводилася до двох точок зору:

I. Прихильники літератури суспільного і національного обов'язку. На українському ґрунті: М.Шаповал, Б.Лепкий. На польському: П.Хмельовський, Т.Хоїнський, А.Гуровський.

II. Прихильники модернізму в європейському виданні. На Україні - М.Бвшан, А.Товкачевський, у Польщі - І.Матушевський. Прихильники скрайніх естетичних тенденцій. У Польщі цю точку зору відстоювали С.Шибішевський, З.Шесмицький. На Україні скрайні естетичні тенденції не розвинулися.

Два ці погляди моделюють опозицію: література заангажована - література "чиста" або література етична - література естетична. Ця модель тягнє над письменством і до нині. Здається, митці не можуть погодити в своїй душі залежність власного "я" і мистецтва від дійсності. Одначе згода ця можлива. Вона наступає тоді, коли етичне невіддільне від естетичного. Ця єдність - ознака справжнього мистецтва. Недаремно представники як першої, так і другої точки зору попри всі різниці поглядів сходилися в одному: велика література не має вищого обов'язку над обов'язком художності. Художня література та, що має внутрішнє духовне знання. Нехудожня цього знання позбавлена. Духовне знання - знання етичне /ідея/, наповнене духовним, естетичним змістом /почуттями/. Духовне знання протистоїть тенденційності й моралізаторству позитивістів, народницькому шаблону, песимізму й еґоїзму дека-

дентів, штукарству футуристів - тобто тій літературі, що розвивається по площині, а не вглиб. Художність як критерій творчості не протиставляє літературні напрямки, школи, не протиставляє покоління, протиставляє художню літературу нехудожній. Художність - єдиний закон, що править літературою.

Для польової літератури неперерічне значення мав маніфест С.Пшибишевського "Confiteor", в якому митець поставив категоричну вимогу звільнити мистецтво від будь-яких політичних, громадських, національних обов'язків, крім одного - бути мистецтвом. У категоричній, максималістській точці зору Пшибишевського був зародок того розуміння свободи, що еволюціонізувала до нинішнього розуміння свободи як відповідальності.

В українському письменстві криза була плиткішою. Це сповільнювало розвиток літератури до тієї максимальної свободи духу в даний момент, для якої більше важить те, якими є ми сучасні, а не якими були наші попередники.

Початок вибору свободи - відповідальності, індивідуального сумління був покладений українськими модерністами. Вони дійшли висновку, що "мистецтво не може довше сповнювати роль служанки, а стати мусить самостійною силою"¹⁰. Модерністи збагнули, що "нова культура мусить бути національна, мусить вийти з глибин народньої душі, але вона не може бути українофільська"¹¹. Найістотніше: нова естетика, нове мистецтво "як всяка релігія накликає до нової моралі"¹², в новій штуці "ми повинні виздоровіти, віддихнути повними грудьми і набрати сил до боротьби за великий

¹⁰ Євхан М. Боротьба генерацій і українська література // Укр. хата. - 1911. - № 1. - С. 42.

¹¹ Там же.

¹² Євхан М. Проблеми творчості // Укр. хата. - 1910. - № 1. - С. 28.

ідеал: свободи чоловіка"¹³. Хатянин А. Товкачевський конкретизує ідеал свободи. В його розумінні "мало бути свободним, треба ще знати, для чого ти є свободним... Тепер справа набирає інший вигляд - в ній забирає голос сумління людини... Обстоюючи незалежність своєї індивідуальності, людина непомітно для себе переносить цю індивідуальність на жертву народним масам... Настає час зневіри, сумнівів, а тим часом народжуються нові покоління, які стають на шлях своїх попередників... накріває потреба не опуститись до мас і злитись з ними, але підняти їх до себе, зробити їх гідними творити свою історію"¹⁴. Зробити гідними творити свою історію означає: бути відповідальними.

Модернізм передбачав вихід з кризи. Він надав ідеї волі до киття сенсу відповідальності за повне буття нації, розмежувавши при цьому функції держави й суспільства та функції мистецтва. Перші, формуючи націю, запевняють їй повне політичне буття. Мистецтво відповідає за духовний стан нації - за його розвиток без найменших обмежень попри будь-які несприятливі обставини. Зокрема літературі модернізм надав сенсу відповідальності за художню, в якому етика й естетика становлять нерозривну єдність.

У 20-і роки, з відновленням польської держави, польське письменство заговорило вільним голосом. Однак держава, і то не тільки тому, що вона була слабкою, а загалом - за своєю природою й призначенням, не звільняла митців від відповідальності, давала лише якісно новий простір до свободи і відповідальності творити літературу і народ у нових умовах - умовах незалежності.

¹³ Бяшан М. На літературні теми // Укр. хата. - 1910. - № 2. - С. 123.

¹⁴ Товкачевський А. Наука й киття // Укр. хата. - 1910. - № 4. - С. 262-263.

Ситуація української літератури була кардинально протилежною: ця література продовжувала формуватися в умовах політичної, економічної, духовної неволі. З огляду на це в дисертації порівнюється та співставляється криза української літератури початку ХХ ст. з кризою 20-х років на площині національної свідомості. Виявляються при цьому основні закономірності становлення ідеї України як ідеї свободи в етиці, краси в естетиці, як цілісного філософського світогляду, що зводився до постулату буття собою. Дооплічення здійснюється на матеріалі публіцистики М.Шаповала - представника Молодої України та М.Хвильового - речника "червоного ренесансу".

Обидва покоління нашого письменства початку ХХ ст. долали подібні перешкоди, але в різних умовах. Хвильовий і його генерація стояли не перед отрухлявілою імперією, а перед новонародженою. Самостійність України, націоналізм пригнобленої нації як чинник культурного поступу, неприйняття ідеї визволення, що діє антиприродними засобами, - це шлях Молодої України. Щоб ідея національного відродження не опіткала доля виродження, як це сталося з ідеєю українського народництва та російської революції, вона поєднувала відродження нації з культурою.

Для покоління Хвильового справа національного відродження була пов'язана з революцією і зводилася до питання: яка перспектива розвитку українського народу в умовах соціалізму і федерації? Письменник побачив, що ідеї марксизму в плані національному виродилися в імперську ідею "обирательницы земель", у плані соціальному зміцнювала позицію новонародженого класу партійного міщанства, який в етиці "плюнув на мораль", в естетиці - зматеріалізував красу, зробив її благонадійною і загальноприступною. Суб'єктивно показавши переродження марксизму, об'єктивно Хвильо-

вий-художник дає йому оцінку як явищу аморальному за своєю суттю. Він не належав до художників-миротворців: був революціонером духу, знав, що ніде й ніколи свобода не здобувалася безкровно. Проте боротьба, що є помстою, а не свідомою акцією, не принесе ні соціального, ні національного визволення, людина, що є виключно суспільним продуктом, стає антилюдиною, історія, зведена до боротьби класів, автоматичне визнання поступу справедливості і гуманності - це заперечення творчої людської долі, відтак самого киття і гідності.

Криза української літератури 20-х років, як і попередня - початку віку, мала виразний національний характер. Однак була між ними й істотна різниця. Криза 20-х років була такою реакцією на тоталітаризм. Детально спиняємося на цьому в наступному розділі, оскільки тоталітаризм - явище суспільне і в літературі переломлюється на рівні суспільної свідомості.

У розділі третьому "Ідея гуманізму в площині суспільної свідомості /на матеріалі публіцистики/" показано, що не менш вагомим чинником, який підносить ідею киття та почуття волі до рівня абсолюту, є чинник суспільної свідомості. Вона, ця свідомість, виростає з індивідуального, вкорінена в національному. До ідеї волі до киття людини, нації долучається третій елемент - ідея волі до киття суспільства.

Зупиняємося на кризах української літератури 20-х років, польської 50-х. Хронологічно вони, як бачимо, не співпадають, але породжені спільною причиною: в площині національній були реакцією на російський імперіалізм, в площині суспільній - на тоталітаризм. Реакція недержавної української літератури, реакція польської літератури усіченої державності була однаковою - виявилася вона в категоричному, беззастережному бачанні українців та поляків бути

собов. Ідея Бути через національну, суспільну свідомість сягнула абсолюту - йшлося про незалежність духу особистості - нації - суспільства. Зазначимо, що криза української літератури 20-х років, польської 50-х, як і попередня початку ХХ ст., ставила вимогу висококваліфікованої культури. Одначе тут акцентувалося на тому реальному підґрунті, яке було гарантом її творення. Наголошувалося не лише на потребі міцної держави, яка засновувалася на твердому праві, а й на потребі міцного громадянського суспільства, яке складається з особистостей. Це пояснюється тим, що, крім національного характеру, криза української літератури 20-х років, польської 50-х носила виразно суспільний характер: нація ототожнюється з суспільством, суспільство, основою якого є вільна особистість, протиставляється тоталітарній системі.

Якщо криза української та польської літератур початку століття довела, що держава є лише умовою для нормальної життєдіяльності нації, суспільства, культури, то криза 20-х і 50-х років показала, що гарантом Бути є не просто держава, а рівновага між державою і суспільством, тобто рівновага нації. Ідея волі до життя суспільства наповнюється сенсом відповідальності за рівновагу нації. Первинною умовою життєздатності для всіх поколінь митців була особистість: держава і суспільство, відтак і нація мають складатися з особистостей, гарантом висококваліфікованої культури, зокрема літератури, також є особистість.

Криза української літератури 20-х розглядається ширше, ніж криза польської 50-х років. Криза останньої у порівнянні з українською була явищем епізодичним. Польський письменник О.Ват підкреслював, що процес сталінізації, хоч і прискорений, тривав у Польщі чотири роки /1949-1953/, тоді як у Росії - тридцять¹⁵.

¹⁵ Wat A. Mój wiek. - W.: Czytelnik,

Однаке цей короткий момент в історії польської літератури, а довготривалий в українській показав, що перед літературою нації, яка півонує чи то в умовах суто імперіальних, чи в умовах тоталітарної системи, постають і лишаються актуальними такі питання:

1/ місце України та Польщі у світі; 2/ орієнтація: захід чи схід? Протиставлення себе Європі, щоб бути її незамінною складовою частиною; 3/ боротьба з графоманією, яка під впливом тоталітаризму з літератури-імітатора перетворюється на літературу-мутанта. Якщо література-імітатор - це творчість, що розвивається по площині, позбавлена духовного знання, тобто нехудожня, то література-мутант - наслідок мутації людської свідомості під впливом тоталітаризму. Це література почасти несвідомого, а більшою мірою свідомого зневолення, яка руйнує ядро гуманістичного світогляду, підмінюючи ідею киття вижиттям за будь-яку ціну.

Основні положення третього розділу доводимо на матеріалі публіцистики Д.Донцова та В.Гомбровича, використовуємо також публіцистичні матеріали з еміграційної та краюї преси.

Гомбрович, на відміну від Донцова, не був політиком, проте усвідомлював, що без політичної свободи свобода духу неможлива. Як митець, акцентував саме на свободі духовій. "Я не заперечую, - писав він, - що можливість вибити двері в прийдешньому до свободи має бути виборена політичними методами. Але я не від політики... знав тільки, що стиль, форма, вираз як в мистецтві, так і в китті не здобудуть цього права шляхом концесії, їх не можна сфабрикувати у певних, відмірених дозах"¹⁶ /с.309-310/. Не визнавав півправди, півсвободи, сурогату свободи і півправди. За найшкідливішу річ в історії польської культури вважав те, що по-

¹⁶ Тут і далі В.Гомбровича цит. за: Gombrowicz W. Dziennik 1953-1956. - Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. - 373.

ляки "добровільно чи примусово обмежували свій дух. Воя наша література, наше мистецтво прояв цього" /с.309/. Гомбрович прагнув висловити абсолютне польське бажання, що домагається повної свідомості і повного існування: "Бути - це, правда к, мінімальний постулат, який я ставлю перед польською інтелігенцією, польською свідомістю. Ви повинні будете докласти чималих зусиль в найближчі роки, щоб перейти від напівіснування до існування, і невідомо, чи це вдасться. Поки що, друзі, киття ваше, як і смерть, не матимуть повної ваги. А це право на киття і смерть кожний з вас повинен буде здобувати сам" /с.334/. Головна проблема, на думку письменника, полягає в тому, як вижити в собі, не йдучи під жодний прапор, не ховаючись в систему, догму, віру. Розумів: треба виробити такий індивідуальний стиль киття, який би витримав найсильніший удар. Про абсолютне бажання україноства до киття йшлося також Донцову, коли він писав: "Слушно, що не має перспектив нація, замкнена в закутку своїм, але чи се значить, що в шуканні за абсолютом має вона стати потульним місивом в чужих руках? Ні, так не е!.. Соціально, економічно, культурно і політично Україна має бути сама собою..."¹⁷.

Симптоматично, що роздуми письменника В.Гомбровича, теоретика нації Д.Донцова мають багато спільного. Здається, пояснення цього слід шукати в тому, що їх цікавила не абстрактна категорія киття, а конкретна дійсність. Прагнули, щоб українці та поляки вкорінилися в дійсному і самих себе в дійсності збагнули. Хотіли, щоб мистецтво визначило онов реальне місце у суспільстві, а людське "я" було сильним, здатним витримати будь-які історичні катаклізми.

¹⁷ Донцов Д. Невільники доктрини // ЛНВ. - 1928. - № 9. - С.85.

У викладі другого та третього розділів дисертант застосовує ті ж принципи, що й у першому, крім художнього, тобто принцип генераційний, асоціативного порівняння й співставлення. Як вже зазначалося, особливе значення при дослідженні ідеї гуманізму в публіцистиці має момент кризи. Криза передбачає наявність крайньої думки. Дисертант свідомо спирається на судження крайні, бо вважає, що крайня думка найвиразніше показує як сутність кризи, так і шляхи її подолання.

Головний висновок дисертації зводиться до того, що світогляд гуманізму в українській та польській літературах ХХ ст. формується при взаємодії та взаємовпливі трьох площин свідомості: універсальної, національної, суспільної, на рівні яких через три категорії /людина - нація - суспільство/ утверджується ідея життя, синтезується почуття волі. Універсальність літератури залежить від того, наскільки універсальним є світогляд гуманізму, що його ця література виробляє. Універсальність гуманістичного світогляду у свою чергу пов'язана з тим, наскільки глибоко відбиває свідомість дії на трьох площинах та наскільки реальні ті категорії, через які утверджується ідея життя, синтезується почуття волі.

Практичне застосування роботи. Матеріали й висновки дослідження можуть бути використані в подальшому вивченні української та польської літератур ХХ ст., при читанні шкільних та вузівських курсів української літератури у контексті слов'янських літератур, при написанні підручників, зокрема розділів, присвячених специфічній проблематиці східноєвропейського культурного кола.

Результати дисертації апробовані в публікаціях та в доповіді на республіканській конференції з проблем української літератури 20-30 рр. /Дніпропетровськ, 1990/.

Список опублікованих робіт по темі дисертації:

1. В оркестрі слова /Павло Тичина і Юліан Тувім/ // Українська мова і література в школі. - 1986. - № 9. - С.24-26.
2. Боротьбою гартоване /М.Шпак і К.Бачинський/ // Вітчизна. - 1987. - № 5. - С.196-199.
3. З журбою радість обнялась... /Урок за творчістю Олександра Олеся/ // Українська мова і література в школі. - 1989. - № 4. - С.25-32.
4. Духовний ренесанс на Україні: Микита Шаповал і Микола Хвильовий // Слово і час. - 1991. - № 6. - С.74-80.
5. Національна ідея: література і держава // Українська мова і література в школі. - 1992. - № 7-8. - С.14-17.

24 25 26

27

407059

AB 25.729

G

2